

идентикликни ривожлантириши учун, бу жараёни унинг шахсий онгига киритиб, нафақат атрофдаги одамларнинг ва бир-бирига бўлган ижтимоий жараёнинг муносабатини, балки уларнинг алоқаларини ҳам қабул қилиш керак. Умумий ижтимоий фаолиятнинг турли жиҳатларига, улар ижтимоий ҳамжамият аъзолари сифатида киритилган ва шу муносабат билан ўз хатти-ҳаракатларини бошқаришга эътибор қаратади [3].

Хориж тадқиқотчиларнинг ижтимоий идентификация қилиш муаммосига баъзи ёндашувларни кўриб чиққандан сўнг, ижтимоий

идентификация қилиш шахснинг ижтимоий муҳит билан ўзаро таъсирининг натижасидир. Шунингдек, шахснинг муайян ижтимоий тажрибани ўзлаштириши, ўз-ўзидан ажралиб турадиган турли даражадаги тасвирларни шакллантиради. Ижтимоий идентикликни эгаллаш учун ўзини ўзи билиши, ўзини баҳолаш жараёнларида иштирок этиши, шунингдек, билимлар, ҳулқ-атвор усуллари ва баҳоларда ўз аксини топиши лозим. Ижтимоий идентификация шахснинг асосий таркибий қисмидир, чунки у инсоннинг ижтимоий дунёда қандай ўрин эгаллаши ҳақидаги тасаввурларини яратади.

Адабиётлар

1. Андреева Г.М. Психология социального познания [Текст] / Г.М.Андреева. – М.: Аспект-пресс, 2000. –С. 288.
2. Бурдье П. Идентичность и репрезентация: элементы критической рефлексии идеи «региона» [Текст] / П.Бурдье. - 2002. - №3. – С.45-60.
3. Мид Дж. Интернализированные другие и самость [Текст] / Дж. Мид. - Американская социологическая мысль / Р.Мертон и др., сост. Е.И.Кравченко; под общ.ред. В.И.Добренкова. – 1996. –С. 224.
4. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис [Текст] / Э.Эриксон. – М.: 2006. –С.352.
5. Ядов В.А. Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности [Текст] / В.А. Ядов. - Психология самосознания: хрестоматия. – Самара: БАХРАХ-М, 2000. –С.589-601.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада психология фанидаги долзарб муаммолардан бўлган ижтимоий идентиклик тушунчасининг мазмуни атрофлича очиқ берилган. Айниқса, ижтимоий идентиклик атамасига нисбатан хориж психологлари томонидан берилган таърифларнинг таҳлиллари баён қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье подробно описывается понятие социальной идентичности, которое является одной из актуальных проблем психологии. В частности, дается анализ определений, данных зарубежными психологами термину «социальная идентичность».

SUMMARY

This article describes in detail the concept of social identity, which is one of the current problems in the science of psychology. In particular, the analysis of definitions is described given by foreign psychologists in relation to the term social identity.

ЎСМИРЛИҚ ДАВРИДАГИ АГРЕССИВ ХУЛҚ – АТВОР ИЖТимоий – ПСИХОЛОГИК МУАММО СИФАТИДА

М.И.Кушанова – докторант

Самарқанд давлат университети

Таянч сўзлар: ўсмирлик, ўсмирлик хусусиятлари, кризис, конфликт, фрустрация, агрессия, агрессив хулқ, тушқунлик, зўриқиш.

Ключевые слова: подростковый возраст, характеристики подростка, кризис, конфликт, разочарование, агрессия, агрессивное поведение, депрессия, напряжение.

Key words: adolescence, characteristics of a teenager, crisis, conflict, frustration, aggression, aggressive behavior, depression, tension.

Дунё ҳамжамияти унинг тараққиёти ва истиқболи бугунги ёш авлоднинг билимдон, маънавий жиҳатдан баркамол, руҳан соғлом инсон бўлиб етиштиришга боғлиқ. Маълумки, ёш авлод тарбияси ҳамма замонларда ҳам муҳим ва долзарб аҳамиятга эга бўлиб келган. Аммо биз яшаётган XXI асрда бу масала ҳақиқатдан ҳам ҳаёт-мамот масаласига айланиб бормокда.

Мамлакатимизда ёшлар тарбияси давлат сиёсати даражасига кўтарилган. Келажак авлод ҳақида қайғуриш, уларни соғлом, баркамол, комил инсонлар этиб вояга етказиш, ёт мафкуралар, хуружлардан асраш, уларда турли ғоявий таҳдидларга қарши кураш қўникмаларини шакллантириш давлатимиз сиёсатининг муҳим йўналишларидан саналади. Кундалик ҳаётда барчамизни ҳавотирга ва ташвишга солаётган ҳолатлардан бири бу жамиятда қабул қилинган меъёрлардан четга чиқадиган ўсмирларнинг ортиб боришидир. Деярли ҳар қуни жамоат жойларда, маҳалла-гузарларда, оммавий-ахборот воситаларида, шунингдек интернет тармоғида ўсмирларнинг тенгдошларига, ён атрофдагиларига нисбатан зўравонлигини кўриб гувоҳи бўламиз. Шунинг билан бугунги кунда ўсмирларнинг агрессив хатти-ҳаракатлари муаммоси ҳар қачонгидан ҳам долзарбдир.

Ўсмирларда кузатиладиган агрессив хатти-ҳаракатлар ҳозирги замонавий жамиятни ташвишга солаётган энг долзарб муаммолардан биридир. Ўсмирлик даври онтогенезнинг шундай ривожланиш даврики, бунда кучли психофизиологик ривожланиш, ҳиссий беқарорлик, импульсивликнинг ортиши, ташқи муҳитга нисбатан таъсирчанликнинг кучайиши қабили

билан боғлиқ махсус даврини англатади. Ўсмирлик даврига нисбатан ишлатиладиган “кризис” тушунчаси, нафақат болаликдан катталиққа ўтишнинг оғирлигини таъкидлаш учун, балки ўсмирларнинг агрессив хулқ-атвор хусусиятларининг сабабини тушунтириш учун ҳам қўлланилади.

Шахслараро муносабатларда намоён бўлувчи хулқ-атвор типларидан бири, бу – агрессиядир. Агрессия ҳамда агрессив хулқ-атвор масалалари илмий, психологик, фалсафий адабиётларда долзарб муаммо сифатида қаралади ҳамда фалсафа, психология ва педагогика нуқтаи назаридан кўриб чиқилади. XIX асрнинг бошларига қадар ҳар қандай фаол ҳаракат, у хоҳ ижобий, хоҳ салбий бўлсин агрессив ҳисобланган. Кейинчалик бу сўзнинг маъноси ўзгариб ўз камровини торайтирган. Бироқ, шунга қарамай, замонавий психологияда агрессия ва агрессив хулқ-атвор муаммоси мавжуд, чунки бу атамалар турли хил маъно касб этади.

Агрессия сўзининг луғавий маъноси латин тилидан олинган бўлиб, **“aggressio”** – тажовуз деган маънони англатади [1]. Психологик луғатда агрессия тушунчаси қуйидагича таърифланади: “Агрессия жамиятда инсоннинг яшаш нормалари ва қоидаларига зид келадиган, жонли ва жонсиз объектларга зиён келтирадиган, одамларга жисмоний зарар етказадиган ёки уларда психологик дискомфорт туғдирадиган хулқ-атворнинг деструктив кўринишидир” [2]. Поль Робернинг луғатида агрессия “қуч ишлатиш йўли билан индивидга тажовуз қилиш”, Оксфорд луғатида “индивидга нисбатан уюштирилмаган тажовуз”, С.И.Ожегов луғатида эса “адоватни келтириб

чиқарувчи очиқчасига ёқтирмаслик” сифатида талқин қилинади [3].

Агрессия феноменини ўрганиш ва тадқиқ қилиш жараёнида олимлар ҳамда тадқиқотчилар бир қатор ноаниқ ва ҳал қилиш учун мураккаб бўлган саволларга дуч келишган. Агрессия тушунчасининг моҳиятини очишга қаратилган психология фанидаги мавжуд концепцияларнинг хилма-хиллиги, шубҳасиз, агрессив хатти-ҳаракат муаммосининг кўп қиррали ва кўп ўлчовли хусусиятга эга эканлигини кўрсатади. Муаммонинг қийинчилиги шунда кузатиладики, тадқиқотчилар томонидан битта ечими топилган савол ўз олдига бир қатор янги саволлар мажмуини келтириб чиқаради.

Кўплаб хорижий олимлар хусусан, А.Адлер, А.Бандура, Л.Берковиц, Р.Бэрн, К.Лоренц, Д.Ричардсон, Э.Фромм ва бошқаларнинг олиб борган тадқиқотлари агрессия муаммосини ҳал қилишга қаратилган. Россия психологиясида агрессивлик муаммосини тадқиқ этишда Ю.М.Антонян, Ю.Б.Гиппенрейтер, И.А.Кудрявцев, В.Г.Леонтьев, Ю.Б.Можгинский, А.А.Реан, Т.М.Трапезников кабиларнинг илмий изланишларини таъкидлаб ўтиш мумкин. Ўзбекистонлик психологлардан Э.Ғ.Ғозиев, Н.Ғ.Камилова, Г.Қ.Ўлаганова, Б.М.Умаров каби олимларнинг изланишларида болалик ва ўсмирлик давридаги психик хусусиятларни ўрганишга қаратилган тадқиқотлар ўтказилган бўлиб, уларда асосий эътибор девиант хулқ-атвор, характер акцентуацияси, болалар ва ўсмирлар суициди, ўз-ўзига баҳо бериш ва назорат қилиш муаммоларига қаратилади. Н.М.Далимованинг тадқиқот ишида компьютер ўйинлари ўсмирда тажовузкор хулқ-атвор шаклланишига таъсир этувчи омил сифатида ўрганилган.

Ўсмирларда кузатиладиган агрессиянинг моҳиятини яхшироқ тушуниш учун бу даврнинг ўзига хос характерли хусусиятларини билиш жуда муҳим. Ўсмирлик даври инсоннинг 11-12 ёшдан 14-15 ёшгача бўлган даврини ўз ичига олади. Бу қисқа вақт давомида ўсмир ўз ривожланишида катта йўлни босиб ўтади: ўз-ўзи билан, шунингдек ён-атрофидаги яқинлари билан содир бўладиган ички низолар, тез-тез кузатиладиган ташқи норозиликлар, юксалишлар кабиларга тўқнаш келиб, у ўзида шахс бўлиб шаклланиш ҳиссини туяди. Ривожланишнинг юқори босқичига кўтарилаётганлигини сезган ўсмир, энди ўзини кучли, мустақил, иродали, кечаги кунга қадар унинг учун ота-онаси ҳал қилиб юрган муаммоларнинг ечимини энди ўзи топишга қодир деб ҳисоблай бошлайди. Ўсмирнинг катталарга ўхшаш, катта бўлиш истаги атрофдагиларнинг қаршилигига сабаб бўлади.

Катталарнинг муносабатлар тизимида хали етарлича тажрибага эга бўлмаган бола болалар жамоасида ўз ўрнини топади. Тенгқурлари билан мулоқот қилиш жараёнида ўсмир ижтимоий хулқ-атвор нормалари, ахлоқ меъёрлари кабиларни ўзлаштиради, ўзаро тенглик, шунингдек бир-бирига нисбатан ҳурмат муносабатлари ўрнатилади. Мулоқот ўсмирнинг етакчи фаолият турига айланиб боради. Аммо бу фаолият тури ҳар доим ҳам бир текис, силлиқ, конфликтларсиз кечмайди. Натижада, ўсмирлар тўғри мулоқот қилиш ва бир-бири билан дўстлашишни, бир-бирини тинглаш ва эшитишни, ўз кечинмаларини таҳлил қилиш ва улар ҳақида гапиришни ҳар доим ҳам уйдлашмайди. Мулоқот маданиятининг шаклланмаганлиги, бунинг оқибатида ўз-ўзидан қониқмаслик ҳиссининг ривожланиши, депрессия, ижтимоий апатия ва албатта агрессивликнинг келиб чиқишига замин яратилади.

Юқоридаги омиллар таъсирида, замонавий ўсмирларда кузатиладиган хулқдаги оғишлар, тажовузкорлик, эмоционал беқарорлик, ҳиссиётларни бошқара билмаслик каби ҳолатларни кузатиш мумкин.

Ҳозирги замонавий илмий адабиётларда ўсмирлар агрессивлигини ўрганиш муаммосига бағишланган асарлар талайгина.

М.Л.Мельникованинг фикрига кўра, агрессивликнинг намоён бўлиши ўсмирлик даврида яққол кузатилади. Унинг бир қанча сабаблари мавжуд:

- биринчидан, бу ёшга келиб, шахс хусусиятлари барқарор тарзда шаклланади, жумладан ўсмирдаги агрессивлик, бу эса ўсмирнинг тегишли хулқ-атвор шаклининг намоён бўлишига таъсир қилади;

- иккинчидан, ўсмирлик даврига хос бўлган эмоционал сезгирлик ва мувозанатсизлик, импульсив хатти-ҳаракатларнинг, шў жумладан, агрессив ҳаракатларнинг табиатини белгилайди;

- учинчидан, айнан мазкур ёшда ташқи детерминация агрессив хулқ модели кўринишида тенгқурлари орасида энг муваффақиятли фаолият шакли сифатида муҳим аҳамият касб этади [4].

Ғарб психологиясида агрессивлик қандай кўринишда намоён бўлмасин бошқа тирик мавжудотга зарар етказишга қаратилган хатти-ҳаракатлар деб қаралади.

Бугунги кунда турли муаллифлар томонидан агрессиянинг кўплаб таърифлари таклиф этилган: биринчидан агрессия деганда кучли фаоллик, ўз-ўзини тасдиқлашга интилиш, инсоннинг ташқи кучларга қарши бардош беришга имкон берувчи ички куч тушунилади [5];

Иккинчидан агрессия душманлик ҳаракатлари ва реакциялари, ҳужум, вайрон қилиш, бошқа шахсга, объектга ёки жамиятга нисбатан зарар етказишга уринишда куч ишлатишни аниқлатади [6].

Агрессия бошқаларга таҳдид соладиган ёки зарар етказадиган ҳар қандай хатти-ҳаракатдир [7].

Д.Коннор агрессияни ўзгаларга жисмоний ёки танасига зарар етказишга уриниш атамаси билан чеклайди [8].

Ғарб тадқиқотларида агрессивлик қисқа муддатли эмоционал ҳолат ва инсон характерида хос хусусият сифатида қаралади. Л.Берковиц агрессивликни турли хил шароитларда агрессив реакция билдиришининг барқарор тайёргарлиги сифатида кўрсатган [9]. Унинг нуқтаи назаридан агрессивликни агрессив хулқ-атворга мойиллик деб ҳисоблаш мақсадга мувофиқдир.

Россия тадқиқотчилари агрессияни салбий ҳуқуқий, ахлоқий ва ҳиссий жиҳатларга эга бўлган мвайян хулқ-атворнинг натижаси деб ҳисоблайдилар. Агрессивлик бу шахс хусусияти деб тушунилади ва агрессия ҳолати агрессиянинг эмоционал жиҳатини аниқлатади.

А.В.Нефедованинг фикрига кўра, агрессивлик бу, зиддиятли вазият юзага келганда агрессив муносабатга мойилликни акс эттирувчи шахс хусусиятидир. Агрессив ҳаракат – вазиятга мос муносабат билдириш орқали агрессивликнинг намоён бўлишидир. Агар агрессив ҳаракатлар тез-тез такрорланиб турса, у ҳолда бундай ҳаракатлар агрессив хулқ-атвор кўринишига айланади. Агрессия бу – инсоннинг зиддият ва фрустрацияли вазиятлардаги хулқидир [10].

А.А.Реаннинг фикрича, агрессия бу бошқа инсонга, инсонлар гуруҳига ёки ҳайвонга зарар етказиш мақсадида қасдан қилинган ҳаракатлар [11].

Инсон ижтимоий муносабатлар маҳсули сифатида жамиятда фаолият юритар экан, фаолиятининг муваффақиятли, сермахсул ҳамда ўрнатилган бўладиган даражада ижобий бўлишида унинг хулқ-атвори муҳим аҳамиятга эга.

В.Г.Крысько агрессивликни ижтимоий хулқ-атвор шакли сифатида баҳолайди, чунки инсон агрессив хулқ-атвори ижтимоий муносабатларнинг ўзаро таъсирида шаклланади. Хулқ-атвори агрессив деб белгилашда ижтимоий норма тушунчаси ҳал қилувчи ўринга эга.

Ижтимоий нормалар муайян ҳаракатларни белгилашнинг назорат механизмини ташкил этади. Ушбу нормаларга амал қилинганда, бундай ҳулқ-атворнинг оқибатлари оғирлик даражасидан қатъи назар, агрессив ҳисобланмайди [12].

Қуйидаги икки жиҳат кузатилса ҳулқ-атвори агрессив деб аташ мумкин: жабрланувчи учун ҳалокатли оқибатлар юз берганда; ҳатти-ҳаракат нормалари бузилганда.

Ўсмирларнинг агрессив ҳулқ-атвори муаммоси бугунги кунда бутун дунёда кучли ижтимоий йўналишга эга бўлиб бормоқда. Айни дамда ўсмирларнинг агрессив ҳулқ-атворини ижтимоий-педагогик профилактика қилиш ишларини самарали ташкил этиш умумтаълим мактаблари фаолиятининг энг муҳим йўналишига айланди.

Юқорида келтирилган илмий маълумотларни таҳлил қилиб, шуни таъкидлаш мумкинки, агрессив ҳулқ-атвор ижтимоий-психологик омиллар таъсири остида шаклланиб боради. Агрессив ҳатти-ҳаракат, биринчи навбатда, бирор инсонга қарши қаратилган ташқи ифодаланган ҳаракатдир.

Ўсмирлик агрессиясини келтириб чиқарувчи сабабларни аниқлаш, уларнинг эмоционал кечинмалари, ҳисларини тушуниш, улар билан олиб бориладиган психологик коррекция имкониятларини белгилаш имконини беради.

Ўсмирга низоли вазиятларда бошқача усуллар билан ҳал этиш имкониятларини тушунтириб бера олиш зарур.

Ўсмирларда агрессия ҳолатлари намоён бўлганда психологлар билан маслаҳатлашиш, улар билан ўтказиладиган тарбиявий жараёнда ўзларининг ҳатти-ҳаракатларини мувофиқлаштиришни талаб қилади. Шуни ёдда тутиш керакки, агрессив ҳулқ, аввало,

ўсмирлардаги салбий эмоционал ҳолатлар таъсирида шаклланади. Шунинг учун катталар, аввало, ўзларидаги салбий эмоционал ҳолатларни бошқара олишлари зарур. Бу билан ўсмирга инсоннинг ўзини-ўзи бошқара олиши кўп ҳолларда ижтимоий вазиятни яхшилашнинг энг мақбул усули эканлигига ўрнатилган.

Бу борада агрессив ҳулқ кўринишларининг намоён бўлиши ҳолатларида кескин вазиятни юмшатиш, ўсмирнинг шахсига ҳурмат билан қараш талаб этилади. Бундай ҳолатларда умуман қўлланилиши мумкин бўлмаган ҳолатларни таъкидлаш мақсадга мувофиқ ҳисобланади:

- овозни кўтариш, таҳдид қилиш;
- тазйиқ ўтказиш;
- норозилигини бақирик билан билдириш;
- агрессив юз ва тана ҳаракатларидан фойдаланиш;
- мазах, калака қилиш;
- ўсмир шахсига ёки унинг яқинлари, дўстларига нисбатан салбий фикр;
- жисмоний куч ишлатиш;
- низоли вазиятга бегоналарни жалб қилиш;
- ўзининг ҳақлигини тинмай таъкидлаш;
- ахлоқий мавзуларда узундан-узоқ суҳбатлар ўтказиш;
- жазолаш ёки жазолаш билан кўрқитиш;
- ўсмирни тенгдошлари билан таққослаш, унинг бошқаларга нисбатан заиф жиҳатларини таъкидлаш;
- ўсмирга босим ўтказиш;
- ўз ҳаракатларини оқлаш мақсадида мукофот ваъда қилиш.

Айрим ҳолларда юқорида келтирилган ҳолатлар қисқа муддатга ўсмир ҳулқини ўзгартириши мумкин. Лекин кейинги салбий оқибатлари агрессив ҳулқ кўринишларига кўра кучли бўлган салбий ҳолатлар шаклланишга олиб келиши мумкин.

Адабиётлар

1. Nazarov Q. Falsafa: qomusiy lugʻat. – Т.: «Sharq», 2004. 496-b.
2. Мещерякова Б.Г. Большой психологический словарь. - М.: «ЮНИТИ – ДАНА», 2006. –С. 815.
3. Ениколопов С.Н. Агрессия в обыденной жизни. – М.: Научная книга, 2014. –С. 496.
4. Мельникова М.Л. Когнитивно-поведенческая оценка агрессивного поведения подростков. // Психологические проблемы развития и существования человека в современном мире: сб. науч. тр. – Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т., 2008. – С. 8-18.
5. Брель Е.Ю. К проблеме определения агрессии в отечественных и зарубежных психологических исследованиях. // Ежегодник Российского психологического общества. 2015. №5. – С.221-222.
6. Бэррон Р. Агрессия: учебное пособие. СПб.: Питер: 2010. –С. 352.
7. Басс А. Концепция агрессии / враждебности: учебник / А. Басс, А. Дарки. – Екатеринбург: 2013. –С. 260.
8. Коннор Д. Агрессия и антисоциальное поведение у детей и подростков: учебное пособие. СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2015. –С. 288.
9. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. – СПб.: Прайм-Евразнак, 2014. –С. 512.
10. Нефедова А.В. Психология девиантного поведения: курс лекций / А.В. Нефедова. – Владимир: ВлГУ, 2015. –С. 76.
11. Реан А.А. Психология адаптации личности. Анализ. Теория. Практика: учебное пособие / А.А. Реан, А.Р. Кудашев, А.А. Баранов. – СПб: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2006. –С. 479.
12. Крысько В.Г. Психология и педагогика: учебник для бакалавров. /В.Г. Крысько. – Люберцы: «Юрайт, 2016. –С. 471.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада ўсмирлик ёш даврида намоён бўлувчи ҳулқ-атвор типларидан агрессия ва агрессив ҳулқ тушунчалари, бу соҳада илмий изланишлар олиб борган хорижий, маҳаллий олимларнинг қарашлари, берган таъриф ва қоидалари ҳамда ҳозирги замонавий жамиятда психология фанлари доирасида олиб борилаётган илмий тадқиқотлар шахс ҳулқ-атворига дахлдор бўлган муаммолар орасида агрессия энг етакчи ўринга кўтаририлганлиги ҳақида фикр юритилади.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются понятия агрессии и агрессивного поведения, проявляющиеся в подростковом возрасте, взгляды, определения и положения зарубежных и отечественных ученых, проводивших научные исследования в этой области, а также то, что в современном обществе научные исследования, проводимые в рамках психологической науки, показывают, что агрессия занимает ведущее место среди проблем, связанных с поведением человека.

SUMMARY

This article discusses the concepts of aggression and aggressive behavior that manifest themselves in adolescence, the views, definitions and positions of foreign and domestic scientists who have conducted scientific research in this field, as well as the fact that in modern society, scientific research conducted within the framework of psychological science shows that aggression occupies a leading place among the problems associated with human behavior.